

Bonastre, la creació del paisatge

Josep Sicart Martínez 2018

Josepsicart.m@gmail.com

Bonastre, la creació del paisatge

1. Natura. L'Edat de Pedra s'acaba
2. La creació del paisatge. Comença "l'edat de la pedra"
3. Transformacions. Oblit sota els pins
4. La recreació del paisatge. "La pedra es revolta"
5. Ara anem per feina. Què tenim a Bonastre?
6. Recompondre el paisatge. Protegir i reconstruir

Bonastre, la creació del paisatge

1. Natura. L'Edat de Pedra s'acaba

Podem imaginar com era Bonastre ara fa 8.000 anys (Holocè) al final del Paleolític de la pedra antiga, quan després de la darrera glaciació el clima del planeta es modera i s'endolceix. Quan homes i dones campaven per les muntanyes del massís en grups de famílies o bandes caçadores i recol·lectores.

Imaginem el mantell arbori del terme com un espès i gran alzinar, amb frondoses rouredes en les obagues formant un bosc ben fosc, gairebé impenetrable a la llum.

Imaginem el dic de travertí, on ara hi ha el poble, com una llenca rocallosa solcada de forats i coves, gairebé aïllada entre dos rius per on hi circula l'aigua i els peixos neden abundants.

Recordem la pròxima cova de Vallmajor, molt a prop de Bonastre, habitada en la Prehistòria, on s'hi trobaren dibuixos i pintures. Allà hi viuen els cosins germans o parents dels de Bonastre.

Cèrvols, cabirols i senglars corren i pasturen per arreu. L'ós i el llop estan a l'aguait. Guineus, genetes i gorjablancs són els amos de la foscor disputant-se la cacera amb els ducs reials i la resta de les aus de la nit.

Sentim el soroll de l'aigua i els udols i la brama de les bèsties mentre ens depassa l'ombra de les àligues que volen damunt nostre.

Els homes i dones cacen i recullen fruits boscats i arrels durant el dia. De nit s'arrepleguen dins les coves vora del foc.

És aquesta una imatge que podem imaginar però no seria exactament la d'un paisatge sinó la de la natura gairebé en estat pur. Podríem dir que és un paisatge natural? Doncs potser sí però, per a poder anomenar-lo paisatge ens cal el més important: la intervenció humana. És a dir, la intervenció de l'home modificant la natura.

Per això quan parlem de paisatge, no deixem de referir-nos a una construcció humana sobre el medi natural o a la petja humana sobre la natura en estat pur.

Així era possiblement el bosc que cobria les muntanyes del terme de Bonastre a les darreries del Paleolític

NdeFig. Alzinar a la serra de Prades, dominat per l'alzina i amb abundància d'arboç i fals aladern. Imatge: <https://www.creaf.uab.es>

2. La creació del paisatge. Comença "l'edat de la pedra"

El paisatge és un producte conjuntat entre la natura, els seus recursos i els usos que al llarg de la Història se n'han fet pels humans.

Potser podem imaginar com aquella natura verge, va començar a canviar progressivament quan els primers bonastrencs, al cap de molts anys, van aprendre a plantar algunes espècies d'arrels i cereals, a domesticar alguns animals i a instal·lar-se en els assentaments permanents ara fa 6.000 anys. És al el Neolític que es comença a crear el paisatge. A construir murs estables per a abrigar-nos o defensar-nos dels enemics i eines i ornaments cada cop més sofisticats.

Tothom, totes les ètnies i cultures al seu pas, han deixat el seu rastre i la seva empremta en la nostra terra altament transitada, afegint capes i capes l'una sobre l'altra. Així la transformació de la natura ha estat un continu i els canvis, sobreposats en noves capes, se sumaven al territori amb la creació de nous espais o en la transformació dels ja existents. Els horts, els camps, els prats, els senders i camins, els llocs sagrats, les fonts, els pobles i les ciutats.

I així se succeïren al llarg dels segles totes les cultures i les seves societats, ibers, grecs, fenicis, romans, visigots, àrabs, i encara altres visigots fins a la modernitat i el nostre temps.

A mesura que es produïen els canvis tecnològics que milloraven les eines i les màquines s'anaven introduint més ràpidament els canvis en la producció i en l'economia. Aquest fet ha causat una escalada cada cop més gran en la transformació del medi natural.

La darrera capa o paisatge que ens ha quedat ben visible a Bonastre, a Catalunya i a bona part de la Mediterrània s'origina ara fa uns 200 anys.

És el moment dels alts rendiments de la vinya i la rompuda o arrabassament de la muntanya. Són els rabassaires que s'enfilen construint marges fins al cim dels turons, més enllà dels masos i masies. Aplanen i despedreguen el bosc i llauran les parades i les artigues, treballant la terra fins al límit del rocam. Garrofers, oliveres i ametllers anaven muntanya amunt, deixant les terres més productives al vinyar.

És l'aprofitament extensiu i exhaustiu de la terra. Són els nostres besavis i rebesavis treballant de sol a sol, llaurant amb el matxo inaccessibles parades d'ametllers, garrofers, olivera i vinya, enfilades a tocar del cel. Certament, la transformació més gran del paisatge de Bonastre.

La reducció del bosc gairebé fins a deixar-lo com una excepcionalitat, com illes minúscules dins un mar de parades que es perden fins l'infinit.

Eren petites extensions d'alzines o de pins, expressa i exactament anomenades perquè n'eren ben poques. El bosc del Celestí, el bosc del Ximet, el bosc del Plans. Eren una curiositat en el paisatge d'aquell moment. Terres rocalloses, potser les més improductives o bé una reserva per treure'n llenya o fusta quan calgués.

Fora d'aquests reduïts espais forestals i lluny del que podem entendre com a bosc madur, tot va ser remenat despedregat i feixat, i només ens cal passejar-nos pel terme per copsar-ho.

Tanmateix podem assegurar que d'aquesta intervenció, en resulten espais on s'hi produeixen relacions de dependència entre comunitats biològiques molt estrictes que són exclusives d'aquests espais humanament transformats. Així, existeixen ecosistemes localitzats i corredors biològics creats a partir de la construcció humana sobre la natura

El paisatge monotemàtic de la pedra seca dominava àmpliament el terme de Bonastre i també el de moltes contrades del país.

Les 83 partides de terra que figuren a l'amillament de 1861 evidencien l'activitat agrària extensiva al municipi durant la seva història fins gairebé el 1960, quan els canvis socials i econòmics imposaren altres ritmes a la vida dels habitants de Bonastre i de tot el país en general.

En aquest any 1861, es registra el màxim de població assolit al municipi, on els menors de 15 anys són el terç de la població, cosa que aboca a pensar en una gran estabilitat de les famílies, en la quantiosa producció i la riquesa agrària confluents en aquest període. L'augment del nombre d'animals dedicats a la feina agrícola i el transport confirma aquesta estabilitat i confiança en les rendes de la producció agrària.

Tot i que la propietat era força dividida, existien contribuents residents al municipi que tenien grans finques i altres d'aquests grans propietaris residien en pobles limítrofs.

**La premsa del vi (1950), foto: Rosa Urpí Güixens
Bonastre d'un temps ençà, 2006 Coord. Gerard Vilaseca**

3. Transformacions. Oblit sota els pins

Cap al 1950 va començar una nova etapa de forta industrialització, sobretot a les grans viles i ciutats, nusos viaris i a la vora dels ports i comarques del litoral que va córrer paral·lela a una forta explotació intensiva del camp que va estroncar la dinàmica extensiva iniciada un segle abans.

És entre el 1950 i el 1960 quan es produeix el canvi accelerat de la nostra societat i els avenços en la tecnologia i sobretot en el transport eixuguen el camp de població i transformen un territori vast i radicalment agrari en una terra on les explotacions i conreus es van reduint progressivament als de més bon treballar i més rendibles.

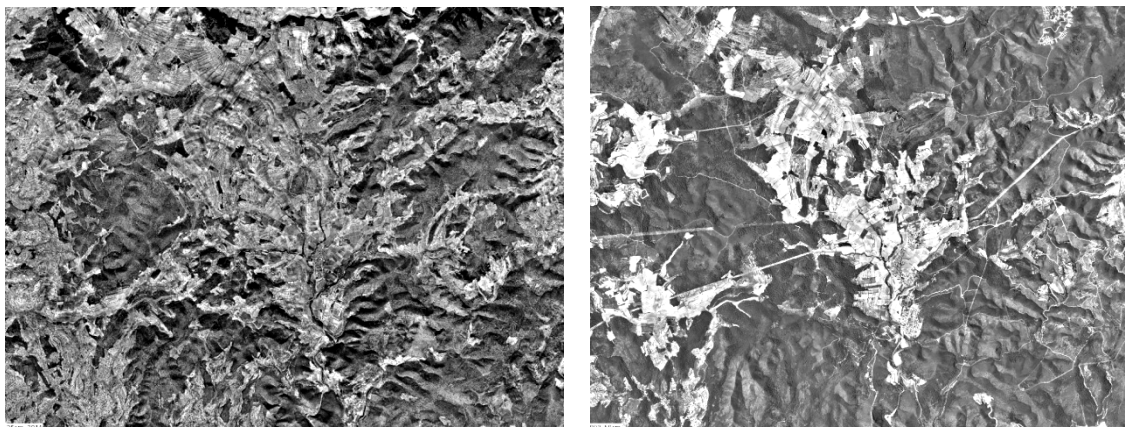
I així va ser que el camp es va despoblar i cada cop menys terres es llauraven. En menys de 30 anys, els pins i les bardisses van ser els nous senyors de les parcel·les i s'hi han quedat, de moment, per molts anys.

Per a comprovar el fenomen, les fotografies aèries i les dades cadastrals actuals, ens permeten fer un exercici visual i comparatiu de la superfície conreada del terme, tenint en compte que és a partir de la dècada 1950-1960 quan comença l'abandonament de bona part de les terres.

La superfície conreada al terme de Bonastre s'ha reduït fins a les 700 ha.

En les fotografies aèries següents podem veure i comparar, a simple vista i d'un color gris clar, la superfície conreada el 1957 i 2010.

La fotografia del "vol americà" (esquerra), realitzada entre 1956 i 1957 ens mostra un aprofitament agrari important que s'aproximaria a les 1.300 ha.

Fotografies. Vol de 1956-1957 i Fotografia aèria 2010-2015
Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, ICGC

La imatge de la dreta mostra la superfície conreada el 2010 i en comparació amb la imatge anterior, s'hi aprecia una davallada important de les terres treballades el 2010, unes 700 ha.

La pèrdua d'espai conreat en els darrers cinquanta anys s'aproxima al 50%. Tanmateix podem observar la cobertura vegetal de brolla amb pi blanc que ha engolit els conreus abandonats a partir de la dècada de 1950-1960.

L'abandonament de les terres, inexorable des d'ençà, ha deixat solitaris camps, artigues i marges i amb ells les construccions tradicionals que enfeïnats pagesos, parcers i rabassaires conqueriren i bastiren en el passat. Són testimoni d'un temps i en l'actualitat són elements indestruïbles que aporten bellesa, significació i caràcter al nostre paisatge.

La pedra com a primer material immediat, fruit de la rompuda de la muntanya constitueix la base amb la qual es crea el paisatge.

El corral del Revell. Les terres del Revell van estar treballades gairebé fins el 1998

Molt a prop del Revell, noves vinyes tornen a ocupar selectivament els costers

4. La recreació del paisatge. “La pedra es revolta”

Parlem de la recreació o de la reconstrucció del paisatge i entre els paisatges, més concretament el de la pedra seca.

A Bonastre, hem vist com alguns cellers i productors, refan o fan nous marges, barraques i pallisses amb l'objectiu de definir un marc territorial al seu producte. Estan recreant i recuperant el paisatge com un aliat que des de la terra, es vincula al caràcter del producte i en permet una apreciació extrasensorial per part del consumidor.

És prou clar que ara mateix per vendre vi, i si parlem de vi de qualitat, necessitem la connexió amb el nostre paisatge i quan bevem aquest vi ens empassem la terra a glops i amb ells, amés del el seu perfum, la seva ordenada i humana bellesa. Això fins al punt que reconstruir i recrear un paisatge que s'havia anat ensorrant sense remei i que generalment no suscitava cap mena d'interès, és ara una empresa irrefutable.

D'aquí la importància de cuidar el nostre paisatge. Tot aquest llegat torna a prendre el seu valor a cavall d'aquell que va ser el seu primer origen i expressió sobre el terreny: La vinya i el vi. Això sí, amb altres motivacions. Ja no són aquelles construccions necessàries ni tenen la utilitat i els usos que van tenir.

Malgrat que els sistemes de conreu de la vinya i producció del vi han canviat radicalment, es fa necessari l'indicatiu geogràfic i cultural que aporta el paisatge. És el que es resumeix amb el mot “terrer” quan el que es pretén es lligar estretament el producte -en aquest cas el vi però extensiu a d'altres- amb el seu lloc de producció i el paisatge que l'envolta.

L'acompanyament que es fa imprescindible, i avui encara més, a l'hora d'aportar personalitat i exclusivitat als vins treballats que en les darreres dècades es produeixen a Catalunya, a Europa i arreu del Món.

**Rètol explicatiu de les Barraques de Pedra Seca,
prop de la Poble de Montornès en direcció al Mas Gatell**

5. Ara anem per feina. Què tenim a Bonastre?

Fins al moment, podem resumir el llegat de pedra seca en una gran varietat de construccions. De manera breu i enunciativa, aquestes són les construccions i elements que podem trobar a les terres del terme de Bonastre.

Marges

Els marges en pendent constituint parades o feixes. Construïts amb la finalitat bàsica de mantenir i cultivar òptimament la terra, constituint zones planes oposades al pendent.

Marges de camí i de carrerada

Els que tanquen un camí important o una carrerada entre camps i protegeixen la propietat del pas de carros i ramats. Sovint construïts amb pedres posades al rastell. Vies pecuàries.

Pujadors i escaletes

Accessos als marges alts. Fetes amb pedres i lloses encastades o rampes empedrades,

Marges de despedregar

En terreny planer entre camps sovint de dues propietats amb la finalitat d'alliberar de pedres el camp i minimitzar-ne el transport.

Marges d'artigatge

Reclouen petits campets intentant l'aprofitament de les terres més aspres o rocalloses.

Clapers

Acumulacions de pedra excedent procedent d'una o més propietats en un mateix lloc,

Barraques de tros o de vinya (cabanes o barraques de pedra seca)

Les típiques barraques de totes les tipologies constructives i formes existents i tancaments superiors, aixecades només amb la tècnica tradicional de la pedra seca.

Barraques o cabanes de volta

Són barraques o refugis tancats amb volta catalana. Posteriors en antiguitat a les barraques de pedra seca.

Pallisses

Són edificacions que incorporen diferents tècniques constructives i materials de proximitat. Teules àrabs, cabirons, arrebossats de calç, revestiments de guix. Tancades amb porta.

Forns de guix i de calç

Són elements associats a la producció de guix i calç per a la construcció. Particularment, el terme de Bonastre és ric en roques guixenques i calcàries.

Cledes i corrals

Construccions destinades a la tanca i resguard del ramat

Abrics, recers i paravents

Construccions senzilles concebudes com a refugi puntual en cas de mal temps. Poden ser excavades parcialment en pedra tova o aprofitant una balma i tancades amb mur de pedra.

Basses

Construïdes amb pedra i argila o morter de calç com a material impermeabilitzant

Pous

Forat o excavació a terra per extreure l'aigua subsuperficial. Són reforçats i protegits amb pedra i morter.

Cisternes i aljubs

Recollida d'aigua prop de masies pallisses i masos

Cogulles/cadolles

Reforçament complementari construït amb pedra per a l'aprofitament dels forats i formes naturals del rocam per a reservar-hi aigua pluvial d'escorrentia superficial.

Mines

Túnels excavats i sovint amb boques i voltes de pedra, sovint reforçada amb morters de calç usats com a impermeabilitzant. S'abasteixen amb aigua de procedència subsuperficial.

Sèquies

Canalitzacions per a la conducció d'aigua en superfície.

Trestalladors

Reforçament o tancament amb pedres a la llera d'un rec o d'un torrent amb la finalitat de desviar l'aigua cap a una canalització o directament cap a un camp per al seu reg. Sovint també com a protecció contra riuades a l'entrada del canal.

Petit aqüeducte a prop de la Teuleria

6. Recompondre el paisatge. Protegir i reconstruir

6.1 Com actuar en el cas de Bonastre

A Bonastre s'hi poden comptar barraques i pallisses en diferent estat de conservació, en un nombre aproximat de dues-centes (200). També hi ha, com ja s'ha descrit, altres construccions com els marges, pujadors, pous i cisternes, forns, coves... Una quantitat tan gran d'elements dispersos per tot el terme que, d'entrada, pot espantar-nos per inabastable.

Però per contra d'espantar-nos, val la pena ocupar-nos-en i començar a actuar.

6.2 Qui ho fa?

Ho fan alguns dels propietaris que estan interessats en mantenir en bones condicions els marges i les barraques del seu tros. Sovint però, no veuen encertat destinar-hi recursos econòmics. Més encara quan les parades ja no es treballen i no se'n treu cap profit.

Arribats a aquest cas entren en acció els voluntaris.

Actualment són nombroses les associacions que agrupen persones que regalen el seu temps i ajunten el seu esforç per mantenir dempeus les barraques i altres construccions tradicionals i de pedra seca. Són persones voluntarioses. Encara poques, però cada cop en són més.

Un ajuntament pot cercar ajuts i també pot arribar a acords amb associacions pel manteniment de les barraques del terme municipal.

Aquests acords permeten de conservar part del patrimoni arquitectònic de pedra seca i el paisatge tradicional com un recurs de gestió del medi natural, com a eina educativa i reclam turístic.

A Bonastre hi ha hagut algunes experiències. S'han dut a terme accions al Forn del Sitgetí i a la Barraca del Muntanyès.

Els voluntaris i voluntàries, veïns de Bonastre i procedents d'altres llocs, van reparar aquests dos elements que, ja sigui pel pas del temps o de manera accidental, presentaven desperfectes. Les accions han comptat amb el suport i les eines que va facilitar l'Ajuntament de Bonastre.

6.3 Com es fa?

El manteniment de les barraques consistirà en la reparació de les ensolsides pel desgast natural i els desperfectes ocasionats per l'acció de màquines o de les persones.

Les tasques es duen a terme posant per damunt de tot la màxima seguretat de les persones i defugint qualsevol acció que pugui suposar perill per als voluntaris i voluntàries que hi treballen.

Només s'actuarà en barraques que permetin una bona seguretat durant els treballs i ferma un cop finalitzada l'acció de reparació.

Es procura la intervenció o consell de persones experimentades.

En les tasques de neteja i reconstrucció, s'empren les mateixes eines i tècniques tradicionals.

Es descarten mètodes que puguin alterar les condicions ambientals.

No s'empren altres materials que no siguin els naturals del mateix lloc i no es modifiquen les formes originals i característiques de l'element.

Si cal, es poden fixar rètols indicadors o informació útil complementària.

6.4 On es fa?

La proposta rau en l'aprofitament de la xarxa de camins públics legalment preexistent i les noves rutes o senders implementats més recentment, com a criteri d'articulació de les futures accions. És a dir, començaríem per les més accessibles i visitables.

Serien totes les barraques i construccions de pedra seca que hi ha a la vora o al peu d'aquests camins i rutes, les primeres que s'haurien de netejar o reconstruir.

D'aquesta manera es fan visibles les actuacions i l'apreciació pública de les iniciatives.

6.5 La tasca del govern municipal

Els governs locals són responsables i juguen un paper transcendental en la protecció i millora dels elements de l'arquitectura tradicional que es disposen als seus termes municipals.

Però sovint els petits municipis no tenen prou mitjans per avançar en aspectes de conservació del patrimoni i alhora es fa difícil dur a terme projectes i accions que no tenen, com és el cas que ens ocupa, una demanda social important.

També trobem que la poca demanda social s'uneix a una escassa determinació per part del consistori. Malauradament, encara no hi ha, en general, una consciència prou clara o un coneixement precís de la importància que tenen les antigues construccions de pedra seca.

El consistori pot aprovar ordenances que fomentin el manteniment i evitin l'enderrocament o la destrucció intencionada de les construccions de pedra seca.

Plans especials

Els ajuntaments poden elaborar una planificació específica per tal de protegir les cabanes o barraques de pedra. Un dels més recents ha estat el municipi de Montblanc (Conca de Barberà) El Pla especial urbanístic del catàleg de masos i construccions en sòl no urbanitzable, Planejament urbanístic. 03/07/2017, BOPT, 127, Pla especial urbanístic de protecció de cabanes de pedra seca.

L'objectiu dels plans especials és poder determinar les construccions que poden ser protegides i les mesures i regulacions aplicables per a la seva conservació. Sovint cal començar elaborant un inventari amb fitxes de cada element.

També poden incorporar normatives que vetllin per l'aplicació dels materials i tècniques constructives originals.

Declaracions BCIL

Les barraques i les altres construccions de pedra seca, igualment com succeeix amb altres elements i edificacions, poden ser protegides un cop declarades Bé Cultural d'Interès Local.

Són ja molts els municipis on s'han protegit les barraques i construccions de pedra seca amb la declaració de Bé Cultural d'Interès Local, BCIL.

En el cas de municipi de Mont-roig del Camp (Baix Camp) ha transcendit aquesta figura de protecció i un grup important i excepcional de barraques de pedra seca ha obtingut la declaració de Bé Cultural d'Interès Nacional, BCIN.

La tècnica de construcció tradicional de pedra seca, comuna a la Mediterrània, unida en una candidatura on hi participen governs i associacions, serà properament declarada Patrimoni Cultural Immaterial de la UNESCO

El consistori i en ell representades les regidories de cultura i patrimoni , ha d'oferir suport a les accions i actuar com a mediador amb els propietaris.

La mediació que pot realitzar l'ajuntament és necessària i molt important, sobretot quan l'element no està protegit. Inicialment pot ajudar a identificar-ne els propietaris i facilitar-ne el contacte amb les persones o entitats de custòdia perquè es permetin i es duguin a terme les intervencions.

6.6 Vèncer alguns recels

D'altra banda, també existeix el recel ancestral, cada cop més estrany, d'alguns propietaris que per diverses raons o suposicions poc fonamentades, no permeten que persones voluntàries o associacions intervinguin en la millora o reconstrucció d'elements de pedra seca de la seva propietat. Són aquests casos molt puntuals i caducs ja que, els propietaris, gairebé en la seva totalitat, no posen cap obstacle a la conservació de les barraques, ans al contrari, que d'altra manera els comportarien un gran esforç, ja sigui físic i personal o en forma de despesa.

Es tracta d'una relació de "*guany-guany*" col·lectiu on tothom en resulta beneficiat: el paisatge que es refà; el municipi que guanya un punt d'interès; el propietari que manté la barraca en peu i sense cap despesa i el voluntariat, representat pels veïns i veïnes, que aferma les relacions veïnals i cíviques.

Voluntaris reparant la barraca del Muntanyès, prop del Puig Barbolí

Annex

Observatori del Paisatge. Presentació

Les ribes de la Mediterrània són una de les zones del món amb una major presència d'elements de pedra seca. La durabilitat del material usat (fonamentalment pedra calcària) i l'escassa vegetació espontània de les zones on abunda (a causa de l'escassa pluviometria) han contribuït a la conservació de moltes d'aquestes construccions: marges, barraques de vinya, cabanes de volta, basses, paravents, etc. Per la seva banda, la part meridional de Catalunya, les illes Balears, així com el nord del País Valencià constitueixen un dels màxims exponents de la pedra seca a la riba mediterrània.

La presència de la pedra seca a Catalunya es manifesta d'una forma més tangible al Camp de Tarragona, el Penedès, als secans de les Garrigues, l'Urgell, el Segrià, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, l'Empordà i el Montsià, entre d'altres.

Les construccions de pedra seca tenen un gran valor històric i són un autèntic referent identitari a molts territoris on predominen. En aquest sentit, han configurat al llarg dels segles uns paisatges agrícoles i ramaders de gran valor dominats sobretot per l'olivera, la vinya, l'ametller i els cereals, plenament adaptats als sòls i al clima.

Els murs de pedra seca, per la seva banda, a més de formar bancals o delimitar parcel·les, constitueixen rics ecosistemes per a moltes espècies animals (insectes i invertebrats, amfibis, rèptils i petits mamífers i també algunes espècies d'aus que hi nidifiquen) i vegetals (falgueres, líquens i molses).

Bibliografia

Podeu trobar llibres i documents publicats en la llista exhaustiva que es presenta a:

http://www.catpaisatge.net/dossiers/pedra_seca/cat/bibliografia.php

2005, Sáenz Vallès, Laura: "La vinya i la transformació del paisatge a la Serralada Prelitoral de l'Alt Penedès i al seu entorn" Treballs de la Societat Catalana de Geografia, 59, 2005 (157-178)

<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000019/00000043.pdf>

Enllaços

Wikipedra. El portal de la Pedra Seca a Catalunya. Cartografia georeferenciada

<http://wikipedra.catpaisatge.net/>

Observatori del Paisatge. Dossier Paisatges de Pedra Seca

http://www.catpaisatge.net/dossiers/pedra_seca/cat/index.php

APSAT Coordinadora de Pedra Seca

<http://www.coordinadorapedraseca.org/>